

KAPTAY GYÖRGY

Határfelületi jelenségek a fémesanyaggyártásban. 5. rész

A határfelületi szétterítő erő

A cikksorozat 5. részében a Szerző levezeti a határfelületi szétterítő erő (= Marangoni-erő) képletét. Egymással nem elegyedő folyadékok esetén a Marangoni-erő a kisebb felületi feszültségű és a másikat tökéletesen nedvesítő folyadékot húzza rá a vele nem elegyedő, nagyobb felületi feszültségű folyadékra. A Marangoni-erő extrapolálható arra az esetre is, amikor felületi hőmérséklet- vagy koncentráció-gradiens fellépte miatt a felület mentén felületifeszültség-gradiens alakul ki – ekkor a felületen olyan áramlás indul el, ami a kisebb felületi energiájú réteggel cseréli le a nagyobb felületi energiájú részt. A gyakorlatban ez az erő lézeres átolvasztásnál, ívhegesztésnél, illetve szerkezeti kerámiák salak/gáz vagy salak/fémolvadék határfelületen fellépő korróziójában/eróziójában fontos.

1. Bevezetés

A cikksorozat első részében [1] megadtuk a határfelületi erők fogalmát és összesen 8 határfelületi erő típust definiáltunk, melyek mind a természetben, mind a kohászatban (azaz a fémesanyaggyártó technológiákban) fellépnek. A cikksorozat második részében a határfelületi összehúzó erőről és a fúvókákról leszakadó, illetve folyadékokban emelkedő buborékok méretéről volt szó [2]. A cikksorozat harmadik részében a görbület indukálta határfelületi erőt, és az innen származtatható Laplace-nyomást tárgyaltuk [3]. A cikksorozat negyedik részében a határfelületi gradiens erőt tárgyaltuk, ami képes diszpergált fázisokat (cseppeket, buborékokat) mozgatni a folyékony mátrixban lévő hőmérséklet- és/vagy

A szerző életrajza a BKL Kohászat 2009/3. számában olvasható. Az azóta bekövetkezett változások megtalálhatók a www.kaptay.hu honlapon.

A cikk teljes terjedelmében az ombkenet.hu Kohászat 2011/5-ben olvasható.

koncentráció-gradiens hatására [4].

Hasonlóan az előző részhez, most is a hőmérséklet-, illetve az összetétel-gradiens által létrehozott felületifeszültség-gradiens által indukált határfelületi erővel foglalkozunk. Azonban az előző résztől eltérően nem egy folyadékfázisban diszpergált cseppekre/buborékokra ható erővel fogunk foglalkozni, hanem a folyadékfelszínnel párhuzamosan ható erővel, ami a felületi réteget képes mozgatni. Ezt a jelenséget először Thomson [5], majd tőle függetlenül Marangoni [6] írta le, a jelenség („Marangoni-áram-

lás”) és az azt előidéző „Marangoni-erő” az utóbbiról kapta a nevét. Ez a jelenség viszonylag jól dokumentált az irodalomban [7–11].

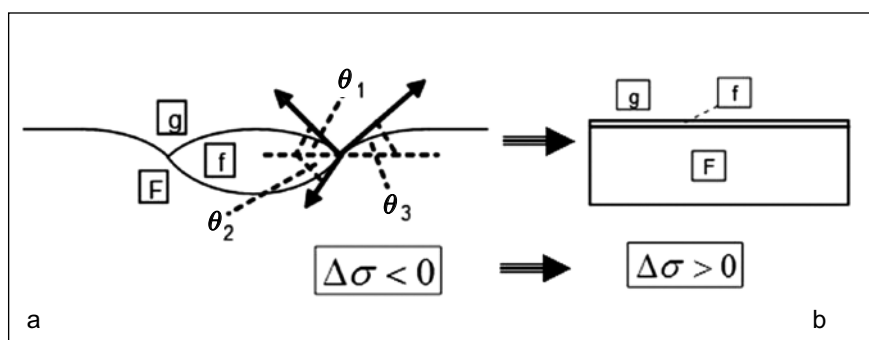
2. A határfelületi szétterítő erő

Egy kis mennyiségű folyadék (f) két lehetséges alakját vele nem elegyedő, relatíve nagy mennyiségű folyadék (F) felületén az 1. ábrán mutatjuk be. Az 1a ábrán látható peremszögek közötti kapcsolatot a cikksorozat második részében, a (10–11) egyenletekkel írtuk le [2], amiből az következik, hogy a folyadékcsepp akkor alkot vékony, sík réteget a másik folyadék felületén (1b ábra), ha a következő egyenlettel definiált $\Delta\sigma$ mennyiség értéke pozitív:

$$\Delta\sigma \equiv \sigma_{Fg} - \sigma_{Ff} - \sigma_{fg} \quad (1)$$

ahol σ_{Fg} és σ_{fg} az F és f folyadékok felületi feszültsége, míg σ_{Ff} a két folyadék közötti határfelületi energia (mindegyik mértékegysége J/m^2).

A 2. ábrán mutatjuk be az F folyadékot részben fedő f folyadékhártyát,

■ 1. ábra. Kis mennyiségű folyadék (f) nagy mennyiségű, vele nem elegyedő másik folyadék (F) felületén csepp (1a ábra) és vékony réteg (1b ábra) formájában

amit x irányban a határfelületi szétterítő erő ($F_{fg,x}^{ter}$) terít szét az F folyadék felületén [12–13]:

$$F_{f,x}^{ter} = w \cdot \Delta \sigma \quad (2)$$

ahol w a tégely belső szélessége (m) a 2. ábra síkjára merőlegesen mérve.

Most terjesszük ki a (2) egyenlettel leírt erőt olyan esetre, amikor ugyancsak egy folyadékfázisunk van, de annak folyadék/gáz felülete mentén felületifeszültség-gradiens alakul ki [12-13]:

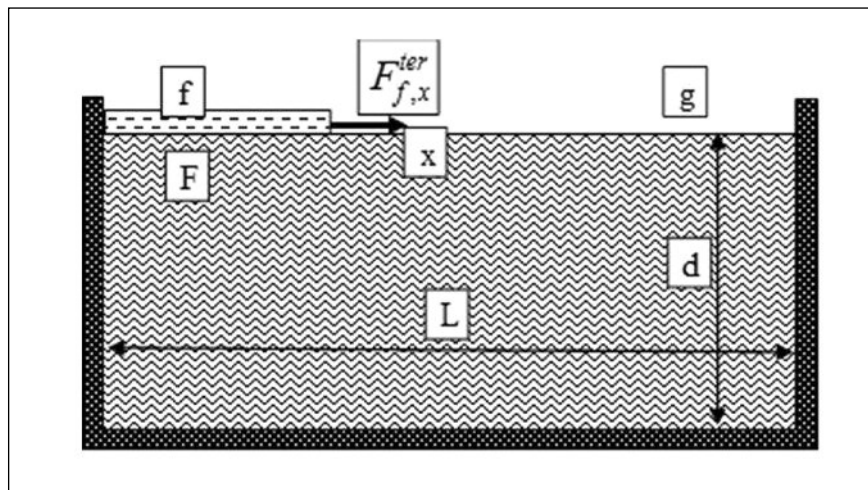
$$F_{Fg,x}^{ter} = A_{Fg} \cdot \frac{d\sigma_{Fg}}{dx} \quad (3)$$

Ilyen esetet mutatunk be a 3. ábrán, ahol a felületifeszültség-gradienst a felületi hőmérséklet-gradiens (dT/dx , K/m) hozza létre, amit oly módon tartunk állandósult állapotban, hogy egy tégely bal oldalát fűtjük, jobb oldalát pedig hűtjük. A természet most is energiaminimumra törekszik. Ezt úgy oldja meg, hogy a kisebb felületi feszültségű folyadék résszel lecseréli a nagyobb felületi feszültségű folyadék részt. Ha érvényes az Eötvös-szabály ($d\sigma_{Fg}/dT < 0$, 3a ábra), akkor a tégely bal oldalán kisebb a felületi feszültség és ezért a felületen balról jobbra indul áramlás. Azonban a kis felületi feszültségű folyadék legalább részben lehül, mire a tégely jobb oldalára ér, emiatt megnő a felületi feszültsége, és ezért a bal oldali friss, meleg folyadék azt is le akarja cserélni. Ezzel kialakul egy, a teljes belső tégelyfelület menti áramlás, ami a teljes folyadékot átkeveri. Amennyiben olyan különleges folyadékösszetételt használunk, amire nem érvényes az Eötvös-szabály ($d\sigma_{Fg}/dT > 0$, 3b ábra), az áramlás iránya ellentétes lesz a 3a ábrán bemutatotthoz képest.

A (3) egyenletet e cikksorozat előző részében a határfelületi gradiens erőre levezetett (2) egyenlettel összehasonlítva [4] úgy találjuk, hogy a két erő egymással abszolút értelemben azonos, de egymással ellentétes irányú:

$$F_{Fg,x}^{ter} = -F_{g,x}^{grad} \quad (4)$$

Ha tehát a felületi feszültség gradiense balról jobbra mutat (3a ábra), akkor a folyadék felületi áramlása

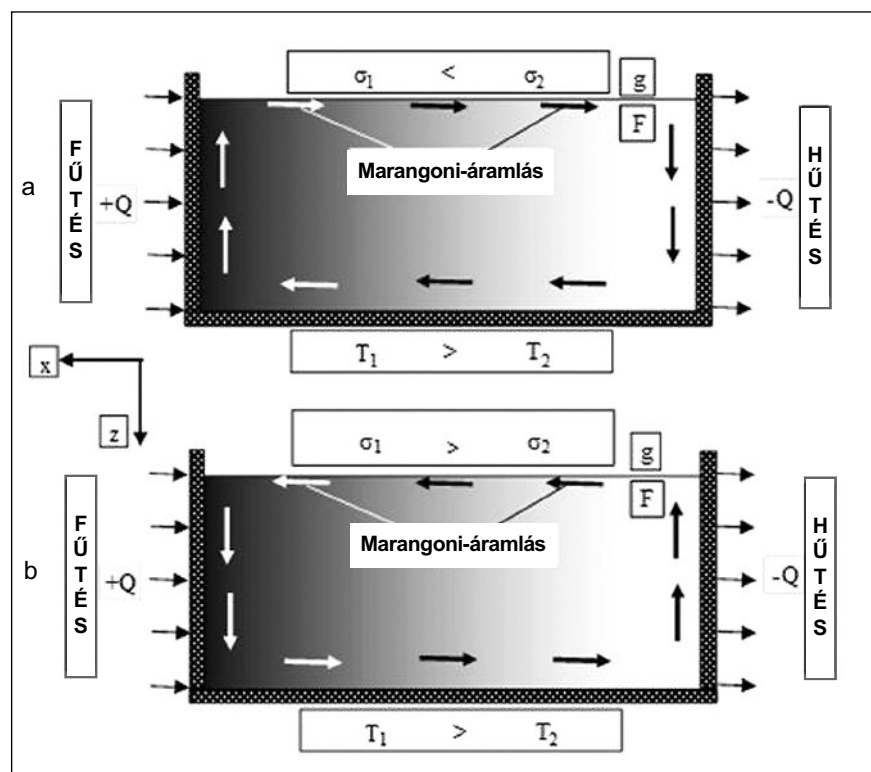

■ 2. ábra. A határfelületi szétterítő erő értelmezéséhez, az egymásban nem elegendő folyadékok (F és f) esetén

balról jobbra halad, míg a folyadék belsejében diszpergálódott buborék az ellenkező irányba, jobbról balra fog haladni (4. ábra). Mint a 4. ábráról látjuk, ez azért van így, mert a buborék mentén fellépő Marangoni-áramlás hatására a buborék jobb oldalán túlnyomás (túl sok folyadék), bal oldalán pedig vákuum (túl kevés folyadék) keletkezik, ami a nagynyomású helyről a kisnyomású hely felé (azaz jobbról balra) fogja lökni a buborékot. Ezért az előző részben

tárgyalt határfelületi gradiens erő [4] nevezhető „Marangoni-erő által indukált határfelületi gradiens erőnek” is, de Marangoni-erőnek (ahogy az irodalomban többször hibásan illetik) semmiképpen sem. Marangoni-erőnek csak az itt tárgyalt határfelületi szétterítő erő nevezhető.

Most ismételjük meg az előző rész (3) egyenletét [4], miszerint a felületifeszültség-gradienst vagy hőmérséklet-, vagy koncentráció-gradiens okozza:

■ 3. ábra. A hőmérséklet-gradiens indukálta határfelületi szétterítő erő értelmezéséhez, ha $d\sigma/dT < 0$ (3a ábra) és ha $d\sigma/dT > 0$ (3b ábra)

$$\frac{d\sigma_{Fg}}{dx} = \frac{d\sigma_{Fg}}{dT} \cdot \frac{dT}{dx} + \sum_c \frac{d\sigma_{Fg}}{dx_c} \cdot \frac{dx_c}{dx} \quad (5)$$

ahol $d\sigma_{Fg} / dT$ (J/m²K) a felületi feszültség hőmérsékleti koeficiense, $d\sigma_{Fg} / dx_c$ (J/m²) a felületi feszültség koncentráció szerinti koeficiense, x_c az F folyadékban oldott c komponens móltörtje (dimenziómentes), (dT/dx) , (K/m) a hőmérséklet-gradiens és (dx_c/dx) , (1/m) a c komponens koncentráció-gradiense. A határfelületi szétterítő erő legáltalánosabb képlete az (5) egyenletnek a (3) egyenletbe való behelyettesítésével:

$$F_{Fg,x}^{ter} = A_{Fg} \cdot \left(\frac{d\sigma_{Fg}}{dT} \cdot \frac{dT}{dx} + \sum_c \frac{d\sigma_{Fg}}{dx_c} \cdot \frac{dx_c}{dx} \right) \quad (6)$$

A (3, 6) egyenletekkel leírt határfelületi erő a felületi Marangoni-áramlás hajtóereje. Ha egy newtoni viszkozitású folyadékban áramlás indul el, akkor fellép az áramlást fékező súrlódási erő is, ami a 3. ábrán bemutatott elrendezés esetén közelítőleg a következő képlettel írható le [14]:

$$F_{Fg,x}^{sur} \cong -A_{Fg} \cdot \eta \cdot \frac{2 \cdot v_{Fg,x}}{d} \quad (7)$$

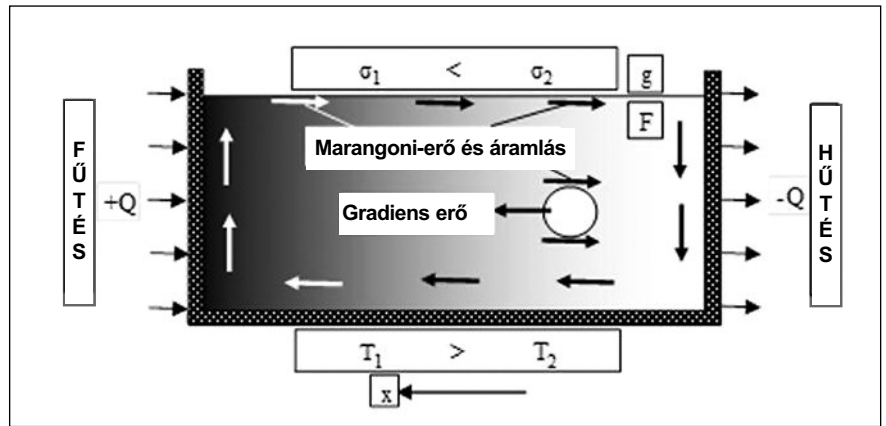
ahol η a folyadék dinamikai viszkozitása (Pas), $v_{Fg,x}$ (m/s) a felület mentén x irányban, a Marangoni-erő hatására fellépő felületi áramlás sebessége, d (m) a folyadék mélysége (lásd 2. ábra). A folyadék áramlása akkor éri el az állandósult állapotot jellemző egyensúlyi sebességet ($v_{Fg,x}^{egy}$, m/s), ha a folyadékfelszínre ható két erő eredője zérussá válik:

$$F_{Fg,x}^{ter} + F_{Fg,x}^{sur} = 0 \quad (8)$$

Behelyettesítve a (3, 7) egyenleteket a (8) egyenletbe, a következő egyenletet kapjuk az egyensúlyi felületi áramlási sebességre:

$$v_{Fg,x}^{egy} \cong \frac{d}{2 \cdot \eta} \cdot \frac{d\sigma_{Fg}}{dx} \quad (9)$$

Végezzünk próbaszámítást a (9) egyenlettel, feltételezve, hogy egy acél felületét nagy energiájú lézerral olvasztjuk meg, és a Marangoni-áramlást a hőmérséklet-gradiens okozza. Ekkor a (9) egyenletbe

■ 4. ábra. Ugyanaz, mint a 3a ábra, de középen egy buborékkal, amin a határfelületi szétterítő (Marangoni-) erő által indukált határfelületi gradiens erő felléptét szemléltetjük

(6) helyettesítve az (5) egyenlet első tagját, konkrétan a következő egyenlettel számolhatunk:

$$v_{Fg,x}^{egy} \cong \frac{d}{2 \cdot \eta} \cdot \frac{d\sigma_{Fg}}{dT} \cdot \frac{dT}{dx} \quad (10)$$

Tegyük fel, hogy a lézersugár által megvilágított folt alatt közvetlenül 2600 K az acéolvadék hőmérséklete, ami sugárirányban kifelé erőteljesen csökken, és mindössze 2 mm távolságon belül elérjük az acél likvidushőmérsékletét (kb. 1800 K). Mutasson az x vektor sugárirányban kifelé. Ekkor a felületi hőmérséklet-gradiens: dT/dx $(1800-2600)/0,002 = -4 \cdot 10^5$ K/m. Az alacsony oxigén- és kén-tartalmú acélok felületi feszültségének hőmérsékleti koeficiense [15]: $d\sigma_{Fg} / dT \cong -0,49$ mJ/m²K. Az acél viszkozitása az átlagos 2200 K-en [15]: $\eta \cong 4$ mPas. Amennyiben az átolvasztott acélréteg mélysége $d = 2$ mm, a Marangoni-áramlás sebességére a (10) egyenletből: $v_{Fg,x}^{egy} \cong 49$ m/s = 176 km/h érték adódik. Tehát az acéolvadék felületi rétege egy gyorsvonal sebességével száguld sugárirányban kifelé. Nyilvánvaló, hogy mind a lézersugaras átolvasztásnál [16–27], mind az ívhegesztésnél [28–34] ennek a jelenségnek nagy szerepe lesz mind az olvadéktócsa alakjára, mind annak homogenitására. Felületi acélmátrixú nanokompozitok lézeres in situ előállításánál azt tapasztaltuk, hogy a szintézishez szükséges kémiai cserereakciók gyakorlatilag teljes mértékben lejátszódnak, és homogén koncentrációmező alakul ki akár tizedmásodperc alatt is, a nagy

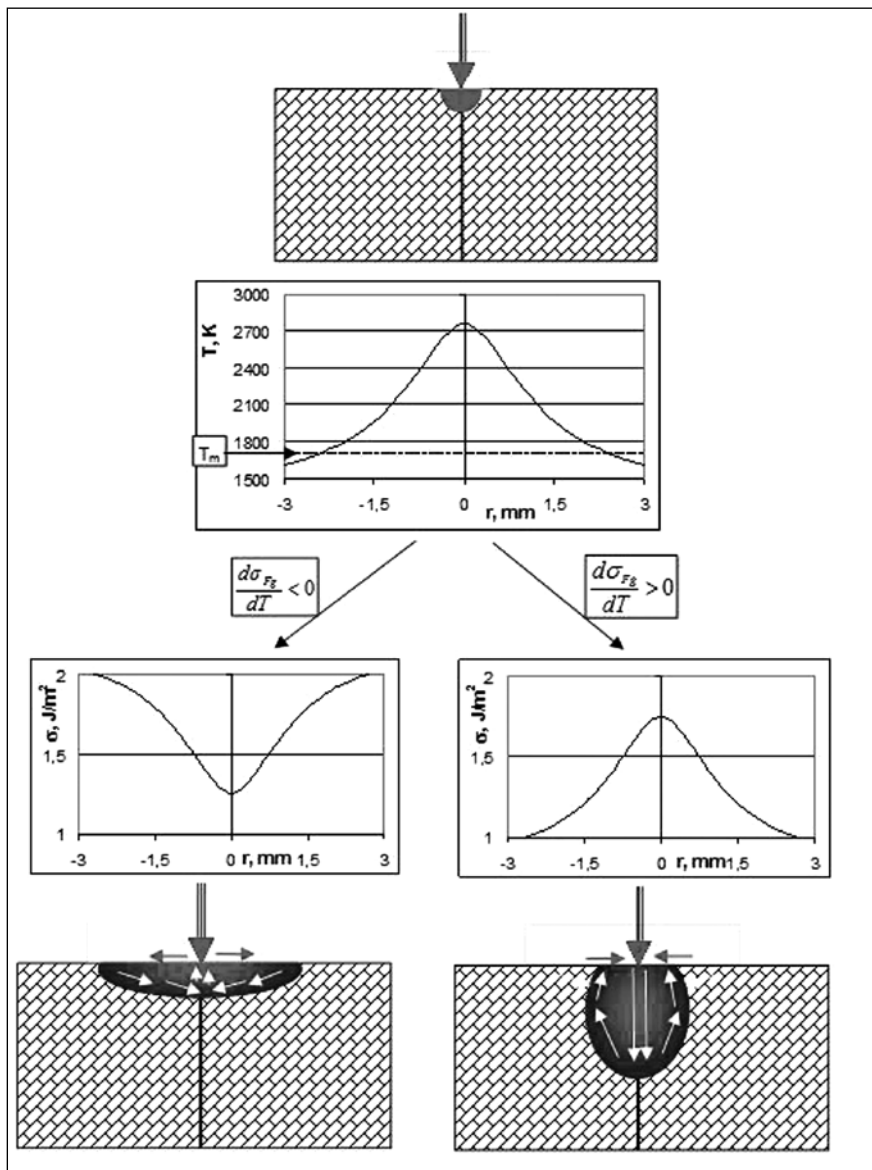
sebességű Marangoni-áramlásnak köszönhetően [25]. Ívhegesztésnél alapvető fontosságú olyan felületi összetétel kialakítása, ami megfordítja a Marangoni-áramlás „normál” irányát, az Eötvös-szabálynak ellentmondó módon [34]. Ezt a kérdést részletesebben a következő fejezetben tárgyaljuk.

3. A határfelületi szétterítő erő gyakorlati jelentősége két példán

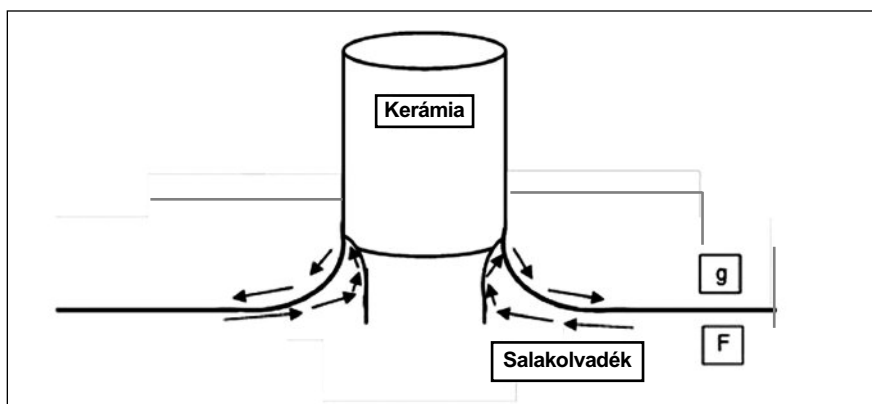
3.1. A hőmérséklet-gradiens hatására: hegesztési varratok alakja

Az 5. ábrán sematikusan mutatom be, hogy milyen alakú hegesztési varrat jön létre attól függően, hogy milyen irányú a Marangoni-áramlás. Az elektronsugárral az összehegesztendő fémdarabokat középen olvasztjuk meg (a hegesztősugár az 5. ábra síkjára merőlegesen halad), ezért a hőforrás alatt lesz maximális a hőmérséklet, ami kifelé sugárirányban fokozatosan csökken. Ezért a fém összetételének függvényében két esetet különböztethetünk meg.

Az 5. ábra bal oldalán látjuk a „normál” alapesetet, ami megfelel az Eötvös-szabálynak, amennyiben a fém összetétele olyan, hogy $d\sigma_{Fg} / dT < 0$. Ekkor a nagy hőmérsékletű, középső résznek a legkisebb a felületi feszültsége, és emiatt a Marangoni-áramlás a felületen középről kifelé indul. Emiatt az elektronsugár által felmelegített fémlvadék oldalirányban olvasztja a fémet, és mire visszakanyarodik, elveszti a többlethőjét, ezért lefelé már nem tud olvasztani. Végeredményben a hegesztési varrat

■ 5. ábra. Hegesztési varrat sematikus alakja a felületi feszültség hőmérsékleti együtthatójának előjelétől, azaz a Marangoni-áramlás irányától függően

■ 6. ábra. Egy kerámia alkatrész eróziója / korróziója salak/gáz határfelületen

sekély és széles lesz, ami gyenge kötést hoz létre, ráadásul feleslegesen energiapazarló is.

Az 5. ábra jobb oldalán látjuk a „fordított” esetet, ami ellentmond az

Eötvös-szabálynak, amennyiben a fém összetétele olyan, hogy $d\sigma_{Fg}/dT > 0$. Ekkor a nagy hőmérsékletű, közepső résznek a legnagyobb a felületi feszültsége, és emiatt a Maran-

goni-áramlás a felületen kívülről befelé indul. A két oldalról érkező áramlás közepén találkozik, lefelé fordul, és lefelé olvasztja a fémet. Mire visszakanyarodik elveszti a többlethőjét, ezért oldalirányban már nem tud olvasztani. Végeredményben a kialakuló hegesztési varrat mély és keskeny lesz, ami nagyobb szilárdságú kötést hoz létre.

Mint látjuk, ezen utóbbi, „fordított” Marangoni-áramláshoz olyan speciális ötvözet-összetételre van szükség, ami az Eötvös-szabálynak ellentmondó, pozitív előjelű $d\sigma_{Fg}/dT$ értéket biztosít. A megoldás kulcsa a felületi fázisátalakulás, amiről egy külön cikk fog szólni e cikksorozatban belül [34–36].

3.2. A koncentráció-gradiens hatása: erózió salak felületen

A 6. ábrán egy salakolvadékba nyúló kerámiaszerelvényt mutatunk be [37]. Ha a salakolvadék nedvesíti a kerámiát és abból felületaktív komponens oldódik a salakolvadékba, akkor a kerámiaszerelvény közelében a kerámia/salak/gáz háromfázisú vonal mentén megnő a felületaktív komponens koncentrációja (azaz lecsökken a felületi feszültség), ami a kerámiaszerelvénytől kifelé induló, koncentráció-gradiens által indukált Marangoni-áramlást hoz létre a salakolvadék/gáz határfelület mentén. Ezt a felületi áramlást kompenzálja egy ellentétes irányú, térfogati áramlás, ami intenzív sűrűdést hoz létre a kerámiaszerelvény felülete mentén közvetlenül a salak/gáz határfelület alatt, intenzív kerámia korróziót/eróziót okozva. Hasonló jelenségeket a salak/fémolvadék határfelületek közelében is gyakran megfigyelhetünk, amit szintén a koncentráció-gradiens által indukált Marangoni-áramlás okoz.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a TAMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0001 projekt támogatta, az Európai Szociális Alap segítségével. Szerző köszönetét fejezi ki a BKL Kohászat szerkesztőségének, hogy lehetővé tette e cikksorozat publikálását. Ezt a cikksorozatot Édesapám, *id. Kaptay György* kohómérnök (1933–2008) emlékének ajánlom.

Irodalom

- [1] Kaptay Gy.: BKL Kohászat, 142-3 (2009) 39–46.
- [2] Kaptay Gy.: BKL Kohászat, 142-6 (2009) 37–46.
- [3] Kaptay Gy.: BKL Kohászat, 143-3 (2010) 33–38.
- [4] Kaptay Gy.: BKL Kohászat, 143-5 (2010) 45–54.
- [5] Thomson, J.: Phil. Mag. Ser.4, 10 (1855) 330–333.
- [6] Marangoni, C.: Pel Dott, Nuovo Chim. Ser.3, 3 (1878) 97–115.
- [7] Mills, K. C. – Hondors, E. D. – Li, Z.: J. Mater. Sci. 40 (2005) 2403–2409.
- [8] Chatterjee, D. – Chakraborty, S.: Metal. Mater. Trans., 36B (2005) 743–754.
- [9] Shiratori, S. – Hibiya, T. – Kuhlmann, H. C.: Microgr. Sci. Techn., 18 (2006) 132–136.
- [10] Quéré, D. – Ajdari, A.: Nature Mater., 5 (2006) 429–430.
- [11] Udvardy, O. – Lovas, A.: Mater Sci Forum, 589 (2008) 173–178.
- [12] Kaptay, G.: J. Mater. Sci., 40 (2005) 2125–2131.
- [13] Kaptay, G.: J. Disp. Sci. Technol., 2011, doi: 10.1080/01932691.2010.548232.
- [14] Poirier, D. R. – Geiger, G. H.: Transport Phenomena in Materials Processing, TMS, Warrendale (1994)
- [15] Iida, T. – Guthrie, R. I. L.: The Physical Properties of Liquid Metals, Clarendon Press, Oxford (1993).
- [16] Roósz, A. – Sólyom, J. – Teleszky, I.: Prakt. Metallogr., 35 (1988) 448–445
- [17] Roósz A. et al.: Mater. Sci. Eng., A173 (1993) 351–355.
- [18] Buza G.: Természet Világa, 128 (1997) 517–520.
- [19] Gácsí, Z. et al.: Surf. Coat. Techn. 151–152 (2001) 320–324.
- [20] Králik, G. et al.: Mater. Sci. Forum, 414-415 (2003) 21–30.
- [21] Buza G. és társai.: BKL Kohászat, 137-2 (2004) 39–44.
- [22] Janó V. – Buza G. – Kálazi Z.: BKL Kohászat, 138-3 (2005) 39–44.
- [23] Bitay, E. – Roósz, A.: Mater. Sci. Forum, 508 (2006) 301–306.
- [24] Svéda, M. – Roósz, A. – Buza, G.: Mater. Sci. Forum, 508 (2006) 99–104.
- [25] Verezub, O. et al.: Surf. Coat. Technol, 203 (2009) 3049–3057.
- [26] Verezub, O. et al.: Surf. Engin. 27 (2011) 428–435.
- [27] Verezub, O. et al.: J. Mater. Process. Technol., 211 (2011) 750–758.
- [28] Heiple, C. R. – Roper, J. R.: Welding J., 61 (1982) 97–102.
- [29] Wang, Y. – Tsai, H. L.: Metall. Mater. Trans., 32B (2001) 501–514.
- [30] Lu, S. – Fujii, H. – Nogi, K: ISIJ Int., 45 (2005) 66–70.
- [31] Lowke, J. J. – Tanaka, M. – Ushio, M.: J. Phys. D38 (2005) 3438–3445.
- [32] Sándor T.: Gyártóeszközök, szerszámok, szerszámgépek, 2 (2007) 22–24.
- [33] Sándor, T. – Dobránszky, J.: Mater. Sci. Forum, 537-538 (2007) 63–70.
- [34] Sándor T. et al.: submitted to Science Technology Welding Joining.
- [35] Kaptay, G.: Calphad, 29 (2005) 56-67 (+ Erratum, 29 (2005) 262).
- [36] Mekler, C. — Kaptay, G.: Mater. Sci. Eng., A495 (2008) 65–69.
- [37] Mukai, K.: Phil. Trans. A356 (1998) 1015–1026.

PÁLMAI ZOLTÁN

A szerszámanyagok kopási folyamatai forgácsolásnál

A forgácsolószerszám kopásának vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a forgácsolási út hosszának figyelembevétele nem csak az abrázív, adhéziós, hanem a termikusan aktivált diffúziós, oxidációs folyamatoknál is szükséges. Ennek alapján a kopási sebesség olyan matematikai modelljének alkalmazását javasoljuk, amelynek konstansai és a folyamat aktiválási energiája forgácsolási kísérletekkel, de akár váltakozó technológiai paraméterekkel folytatott üzemi gyártás közben végzett kopásmérésekkel is meghatározhatók. A kopási egyenlet validációja során meghatároztuk a C45/P20 munkadarab/szerszámanyag párosításnál a kopás aktiválási energiáját.

1. Előzmények

A szerszámok kopásállósága fontos gazdasági tényező, ezért mindig élénken foglalkoztatta a technológusokat. Schallbroch és Bethmann

könyve 60 évvel ezelőtt már 106 irodalmi forrást idézett [1]. A fejlődés ma is tart, a kopási folyamatok tanulmányozása révén a szerszám élének extrém igénybevételét mind jobban elviselni képes anyagkombinációk

jelennek meg. Ezért aztán a szerszám anyagának a használat közbeni degradációja a technológusok és anyagkutatók érdeklődésének jelenleg is egyik fontos fókuszpontja.

Már a múlt század közepén jelentős kutatási eredmények születtek. A szerszámok kopását meghatározó komplex folyamatok leírására Takeyama és Murata [2] az általános

$$W = W_b(n, \sigma_s) + W_a(L, \sigma_a) + W_p(\theta, t) + W_i \quad (1)$$

egyenletet vezette be, ahol

Dr. Pálmai Zoltán életrajzát lapunk 2010/5. számában közöltük. A cikk teljes terjedelmében az ombkenet.hu Kohászat 2011/5-ben olvasható.